

Эшиев А.М.

ОРТО КЫЛЫМДЫК ЧЫГЫШ ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ ИНТЕГРАТИВДИК
КӨРҮНҮШТӨР

Эшиев А.М.

ИНТЕГРАЛЬНОЕ ВИДЕНИЕ ВОСТОЧНОЙ ПОЭЗИИ В СРЕДНИЕ ВЕКА

А.М. Eshiev

INTEGRAL VISIONS IN THE MIDDLE CENTURY EAST POETRY

УДК:398.341

Рассматриваются интеграционные тенденции и типологические процессы в акынской поэзии средневековых поэтов. Риторические вопросы, муназара (поэтическое состязание), фахр (возвеличивание самого себя) и строфические рифмы - частые излюбленные традиционные приемы и пишущих акынов и певцов-импровизаторов Востока.

The paper covers integrated tendencies and typological processes in Akyns' poetry of medieval poets. Rhetorical questions, munazara (poetical competitions), fahr (glorification of oneself), strophical rhymes are frequently used and favorite literary conventions of the Eastern writers, singers and improvisators.

Орто түрк-кыргыз поэзиясындагы санат, термелерде үч жолдон турган строфанын түрдүү уйкаштыкта кездешүүлөрүн учуратууга болот. Мисалы, Толубай сынчыда макал-лакаптык формасында жолукса:

Ырыс алды ынтымак,
Ынтымак барга ырыс токтойт,
Ынтымаксыздан ырыс качат [1:506],

«Огуз-намада» мусаллас бул ыр формасы арбын учурайт:

Аа ошо менен ошо болду.
Дагы андан соң кубанычка тунду,
Ай каган көз жарды да болду уулдуу,
Баланын өң чырайы көк чаар эди,
Эрини алоо, көзү өрттөй,
Чачы, кашы кара эди [1:479].

Ал эми Асан Кайгыдагы үч жолдуу ыр түзүлүшүндө:

Кууп аңга жетпесе,
Куландын жолун кеспесе,
Кумай иттен не пайда?
Куушуруп аңга кирбесе,
Кыядан түлкү илбесе,

Кыраан куштан не пайда?- [1:507] деп келип эле кайра санат-насыят, термелерде көп учураган комуздун коштоосунда ырдоого ыңгайлуу төрт жана андан ашык жолдуу ыр түзүлүштөрүнө өтүп кетет. Муну "терме ырлардын обону бир, зки, үч ыр жолдорунан турган тексттерге ылайык келбейт, анткени кыска строфалардан турган санат-насыят, термелер макал-лакаптардын, афоризмдердин деңгээлинен көтөрүлө албагандыктан жана импровизациянын закондоруна али баш ийе элек болгондуктан обондотуп ырдоого ылайыксыз. Санат-насыят, термелердеги төрт саптан жогору

12 строфага чейинки формаларын комуздун коштоосунда музыка менен ырдын текстин айкалыштырып аткаруунун натыйжасында гана акындык өнөрдүн сапаты эң жогорку чекке көтөрүлгөндүгү" [2:108] менен түшүндүрүүгө болор эле.

Орто кылымдык фарсы акындарынын чыгармачылыгында риторикалык суроо байма-бай кездешүүсү байкалат. Алсак, фарсы акыны Унсури (970-1040) кээ бир "саясий касыйдаларында" ыгына карай күтүүсүз жана курч риторикалык суроолорду коё билиши анын жаңычылдык чеберчилигин айгинелеген. Айтылуу Рудакинин убагында:

Кыска же узакпы бу кургур өмүрүң,
Акыры башта турат го бир өлүмүң?

Аркан жип канча узун болсо да,

Жазмышы: сыйыртмак болуп илиндиң,-деген ыр саптарына Унсури да аны туурап Рудакиге арнаган бир бейтинде төмөнкүчө риторикалык суроо салат:

Балким, сен акыры келип жүрбө мага,
Анткени аркан жип бир күнү дайын го айланары
сыйыртмакка? [3:330].

Жогорудагы атактуу эки акындан бир топ кийин жашап өткөн Жусуп Баласагындын "Кут алчу билиминен" риторикалык суроо ыкмасындагы бейттерин арбын жолуктурабыз:

Калк бузулса, аны бектер түзөтөт,
Бек бузулса, аны кимдер түзөтөт? же болбосо
Соодагерлер болбосо аалам кезген,
Кара кештен тонунду кийет белең? [1:450]

Бул, албетте, кыргыз акынынын фарсы акындарынын поэзиясы менен жакындан тааныш болуп, алар менен чыгармачыл өнөктөштүктө болуп тургандыгын айгинелейт. Мындай көркөм ыкманы андан кийин өткөн Кулкожоакмат Ясави суфийлик насыяттарында өтө күчтүү ыкма катары колдонот:

"Раббиң – ким?" деп турганда, кара түндөй турманда,

Калың шордо калганда, не кылгаймын кудай-а?!

Кулкожоакмат сен пенде, напси ээрчиген шерменде,

Макшаар күнү келгенде, не кылгаймын кудай-а?! [1:458]

Ал эми "илим-билимдин" устазы Адиб

Акмат Жүгинеки да өзүнүн "Акыйкат

сыйларында" риторикалык суроо ыкмасын өнүмдүү пайдаланат:

Бир билимдүү билимсиздин миңине тең,
Миң билимдүү бириксе жетеби чен?
Байкап көр, оку, сына билим пайда,
Билимден ашкан баалуу нерсе кайда? [1:465]

же

Эй, дүнүйөкор, ач көздүгүң тыйылабы?
Айтчы, ач көз адам менен туулабы? [1:468]

Бул стилистикалык ыкманын күчтүүлүгү адамды оң жолго үндөөдө, акыл-насаат тариздеги ой-тилектерди жеткирүүдө түздөн-түз таасир эткендигинде. Мындай риторикалык суроо поэтикалык ыкманы орток түрк-кыргыз поэзиясынын дагы башка өкүлдөрүнүн чыгармачылыгынан кенен учуратабыз.

Орто кылымдык түрк жана фарсы поэзияларында муназара жана фахр ыкмалары салт катары ыгы менен колдонулуп келинген. Фарсы поэзиясынын устаты Санаинин (XI-XII к.к.) "Хадикат ал-хакаик" ("Акыйкат багы") поэмасынын төртүнчү бабы түрдүү жылдыздарды мүнөздөп санап өтүп, түнкү ааламдын керемет көрүнүшүн сүрөттөө менен аяктайт. Е.Э. Бертельстин пикиринче бул сүрөттөө Низами Гянгевинин "Махзан ал-асрар" ("Купуя сырлардын казына-кенчи") поэмасынын ушундай эле темага тиешелүү бир бабын жазууда чоң таасири тийгек деп эсептейт [3:421].

Ошентсе да Низами өзүнүн поэмасында Санаинин чыгармачылыгы менен кандайдыр бир деңгээлде байланыштыгы бар экендигин моюнга да алат:

Эки китеп жарык көрдү эки кадыр-сөөлөт жерден,

Экөө бирдей жазылган наамына эки Бахрамшахтын.

Ал – мурунку эски кенден алтын төккөн,

Бул – азыркы жаңы көлдөн бермет алган [3:427].

Низаминин "ал" дегени Санаинин "Хадикат ал-хакаик" поэмасы болуп, аны "эски" адабияттын катарына кошот, Эки залкардын бири-биринен болгон дагы бир айырмасы ал поэмасында архаизм сөздөрдү кенен колдонуп келсе, Низами эски сөздөрдөн мүмкүн болушунча оолак болуп, жаңы образдарды түзүү аркылуу жаңылык киргизүүнү артык көрөт.

Акын аталган поэмасында көркөм сөз өнөрүнүн сересине жеттим, менден кийин эми поэзияда өсүи-өнүгүү болбойт деп бүтүм да чыгарыпкоет:

Пайгамбарлардын туу чокусу Мухаммед болгон,

Акындардын туу чокусу – бул мен, жалан мен.

Санаинин мындай текебердүү бүтүмүнө улуу Низами өзүнүн "Махзан ал-асрар" поэмасынын киришүү бабында:

Эч кимден карыз алганым жок,
Жүрөгүм: айт! - деп эмне десе, аны айттым.

Жаңы дастан мен жараттым,

Айкелимди жаңы калптан жасаттым,- [3:427] деген жообун кечиктирбейт берет. Албетте, булар поэтикалык муназараларга жаткан, анткени акын о дүйнө сапар салганда Низами жаңы гана жарык дүйнөгө келген чагы экен.

Ушундай эле маанайдагы өзүнө өзү "айкел тургузуу" салты Санаиден кыйла кеч келген, бирок Низами Гянгевиден бир топ улуу Жүгинекиде да болгон экен:

Андыктан чыгардым бу түркчө китеп

Пайдалан дос, жактырбай мейилин сок.

Бүтүрдүм таңсык, тапкыс сөздөр менен

Өлгөндөн соң артымдан ат калсын деп [1:470].

Фахр (өзүнө өзү "айкел тургузуу") поэтикалык салтын Алишер Навоиден да көрөбүз. Ал өзүнүн "Бештигин" жазып жаткан кезинде кандайдыр сыйкырдуу күчкө тартылып, Рухуламиндин (фаришта) алдына келет. Оозунан келмеси түшкөн акындын акыбалын, оюн айттырбай түшүнгөн периште жылуу-жумшак кабыл алып, ага төмөнкүдөй нускалуу кептерин айтат:

Бу дүйнөгө көп эле доор көңүл бурдук,

Жапайы да, сабатсыз да, дүлөй дудук.

Буга чейин болгон эмес бу дүйнөдө,

Ырлар жазган тилинде бу түркчөдө.

Түрк гана эмес бүткүл Фарсы окуйт,

Даңктуу бул эмгегинди сыйкыр атайт [4:381].

Мына ошентип Рухуламиндин өзүнөн ак жол, ак багасын алган, кубанычы койнуна батпаган акын "Бештигин" бүтүрүүгө баш оту менен шымаланып киришет. Орто кылымдык кыргыз жазма жана оозеки поэзиясындагы риторикалык суроо, муназара, фахр өңдүү поэтикалык көрүнүштөр түрк-кыргыз жана фарсы поэзиясынын өз ара интегративдик карым-катнаштарынын жемиши деп тыянак чыгарууга болот.

Адабияттар:

1. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. I т. Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999.
2. Т.Танаев, Б.Ташполотова. Этико-философия менен этнопедагогиканын кыргыз фольклорундагы орду. Бишкек-Ош, 2004. Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.
3. Алишер Навои. Собр. соч. в 10 т. Стена Искандера, т. VII.

Рецензент: к.филол.н., доцент Калчакеев К.